

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА»**

Факультет/інститут історії, політології і міжнародних відносин

Кафедра етнології і археології

СИЛАБУС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Історична етногеографія

Освітня програма Етнологія

Спеціальність 032 Історія та археологія

Галузь знань 03 Гуманітарні науки

Затверджено на засіданні кафедри
Протокол № 1 від “29” серпня 2022 р.

ЗМІСТ

1. Загальна інформація
2. Анотація до курсу
3. Мета та цілі курсу
4. Результати навчання (компетентності)
5. Організація навчання курсу
6. Система оцінювання курсу
7. Політика курсу
8. Рекомендована література

1. Загальна інформація	
Назва дисципліни	Історична етногеографія
Викладач (-і)	Солонець Ірина Федорівна
Контактний телефон викладача	+38 0957206374
E-mail викладача	iryna.solonets@pnu.edu.ua
Формат дисципліни	Лекційні, практичні, індивідуальні заняття. Самостійна робота.
Обсяг дисципліни	3 кредитів ЄКТС (90 год.)
Посилання на сайт дистанційного навчання	http://www.d-learn.pu.if.ua/
Консультації	присутні
2. Анотація до курсу	
Навчальний курс «Історична етногеографія» посідає чільне місце в системі фахової підготовки істориків та археологів спеціальності 032 «Історія та археологія». Навчальна дисципліна розкриває процеси давньої етнічної історії країн Карпатського регіону (Румунія, Угорщина, Словаччина, Польща, Україна) в контексті європейського і азійського цивілізаційного виміру. Вивчаючи курс «Історична етногеографія» студенти освоюють основні етнічні процеси, які відбувалися в межах країн Карпатського регіону та археологічні джерела впродовж палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, раннього залізного віку.	
3. Мета та цілі курсу	
Мета навчальної дисципліни: Підготувати висококваліфікованих фахівців у галузі археології та історії, що володіють знаннями з теорії та практики історичних дисциплін, основ археології, суспільних наук; здатних адаптуватися до нових професій, видів та форм зайнятості в умовах швидких темпів розвитку світової спільноти та глобалізації світу; систематизувати історичні знання студентів через конкретизацію давньої етнічної історії країн Карпатського регіону (Румунія, Угорщина, Словаччина, Польща, Україна) в контексті європейського і азійського цивілізаційного процесу. Завдання: • подати студентам системний виклад матеріалу курсу „ Історична етногеографія”; • дослідити етнічні процеси в Карпатському регіоні в часи палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, раннього залізного віку; • проаналізувати основні археологічні культури, їхнє значення; • показати порівняльну характеристику етнічної історії країн Карпатського регіону протягом історії давнього часу; • використовувати здобуті знання на практиці. У результаті вивчення дисципліни студенти повинні: знати: • предмет і завдання етнічної історії, географічні, хронологічні рамки курсу, основні терміни і дефініції етнічної історії; • місце археології, палеоантропології і етнографії у вивченні етнічної історії давнього населення; • природно-кліматичні і географічні особливості Карпатського регіону. Тип господарства в різних зонах: гірських, передгірських, низинних; • основні археологічні культури в межах країн Карпатського регіону від палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, раннього залізного віку; • основні етнічні процеси, які проходили в межах країн Карпатського регіону, зокрема (окремо) в Румунії, Словаччині, Чехії, Угорщині, Польщі та на Українському Прикарпатті. вміти:	

- організувати археологічні джерела і на їх основі вирізняти етнічні процеси в усіх їх особливостях;
- використовувати набуті знання для визначення етнічних процесів за археологічними і історичними джерелами;
- здійснювати перевірку достовірності фактів, інформаційних повідомлень, інноваційних підходів щодо історичного розвитку;
- використовувати набуті знання на практиці;
- робити висновки на основі археологічних та історичних даних щодо етнополітичної та етносоціальної історії регіону.

4. Результати навчання (компетентності)

Практична компетентність – здатність і готовність застосовувати знання у практичних ситуаціях (C1).

Організаційна (C4) – здатність і готовність вести самостійний пошук, добір та опрацювання інформації джерел і літератури.

Контрольна (C5) – здатність і готовність здійснювати перевірку достовірності фактів, інформаційних повідомлень, інноваційних підходів щодо історичного розвитку.

Діагностична (C7) – володіння історичними знаннями, теорією та методологією (підходами, принципами і методами) розпізнавання проблеми, виявлення характерних ознак ситуації; застосування цих методів та принципів, аналіз соціальних об'єктів, процесів, ситуацій, проблем, випадків, що розпізнають деформації та встановлюють їх причини. Діагностика поширюється на ситуації, що відображають предмет професійної діяльності, міжнародні проекти, програми.

Фахові (предметні) компетентності:

Здатність аналізувати історичні чинники виникнення конкретних ситуацій в історичних подіях (C2, C8)

Цілеспрямовано вивчати та відстоювати загальнолюдські, національні демократичні і духовнокультурні цінності, вироблені світовою цивілізацією в процесі історичного розвитку (C6)

Здатність розрізняти історичну своєрідність, культурне та етнонаціональне розмаїття України (C8)

Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях (C1, C4)

Знати і володіти на фаховому рівні методами викладання історії та суміжних дисциплін у вищих навчальних закладах (C4, C10)

Здатність використовувати в своїй діяльності історичні методи дослідження (C7)

5. Організація навчання курсу

Обсяг курсу

Вид заняття	Загальна кількість годин
лекції	12
семінарські заняття / практичні / лабораторні	18
самостійна робота	60

Ознаки курсу

Семестр	Спеціальність	Курс (рік навчання)	Нормативний / вибірковий
2	032 Історія та археологія	I	вибірковий

Тематика курсу

Тема, план	Форма заняття	Література	Завдання, год	Вага оцінки	Термін виконан
------------	---------------	------------	---------------	-------------	----------------

					ня
Тема 1. Вступ до курсу. Теоретико-методологічні засади. Предмет і завдання етнічної історії. Географічні, хронологічні рамки курсу. Основні терміни і дефініції етнічної історії. Характеристика поняття "етнос". Етнічні теорії С.Широкогорова, Л.Гумільова, Ю.Бромля, М.Чебоксарова. Місце археології, палеоантропології і етнографії у вивченні етнічної історії давнього населення. Природно-кліматичні і географічні особливості Карпатського регіону. Тип господарства різних зонах: гірських, передгірських, низинних. Регіональні особливості природно-кліматичних зон Карпатського регіону. Мінеральні ресурси в Карпатському регіоні та їх використання. Історія дослідження проблеми.	Лекція; Семінарське заняття; СР	Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / відп. ред.: О. П. Черниш. – К., 1982. Археология Прикарпаття, Волыни и Закарпаття: Энеолит, бронза и раннее железо / Балагури Э. А., Крушельницкая Л. И., Конопля В. М. и др. - К., 1990. Бандрівський М., Кобаль Й., Крушельницька Л. та ін. Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. - К., 1993. Давня історія України. – К., 1998. – т. 2. 1. Етнічна історія давньої України. – К., 2000. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: Археологія та антропологія. - Т. 1. - Львів, 1999.	4; 2; 8	5/5	Впродовж семестру
Тема 2. Етнічна історія давнього населення Карпатського регіону доби палеоліту. Характеристика поняття "етнос". Етнічні теорії. Етнос та культура. Проблеми інтерпретації етнічних процесів за палеоліту. Етнічна історія давнього населення Карпатського регіону доби палеоліту.	Лекція; Семінарське заняття; СР	Бандрівський М. С. Поселенські структури Голіградської культури і основні критерії їхнього виділення в контексті проблеми протоурбанізаційних процесів у Верхньому Придністер'ї та Північно-Східних Карпатах в останній чверті II тис. до нар. Хр. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття	2; 2; 10	5/5	Впродовж семестру

		і Волині. – Львів, 2013. – Вип.17. – С.73–110. Крушельницька Л. І. Етнокультурний розвиток населення східнокарпатського регіону в добу середньої і пізньої бронзи // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Львів, 1999. – Т. 1. Археологія та антропологія. – С. 124–144. Монгайт А.А. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. – М., 1974. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III - на початку II тисячоліття до нашої ери. К., 1974.			
Тема 3. Населення Карпатського регіону доби мезоліту: господарство та заняття. Палеоатропологічна характеристика населення Карпатського регіону доби мезоліту.	Лекція; Семінар ське заняття; СР	Мацкевой Г. Л. Мезолит запада Украины. К., 1991. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век) / Грибович Р. Т., Мацкевой Л. Г., Пелещишин Н. А. и др. – К., 1987. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья : (раннеславянский. и древнерусский периоды). - К., 1990. Геренчук К. І. Ландшафти / К. І. Геренчук // Природа Українських Карпат // [За ред. К. І. Геренчука]. – Львів, 1968. Гумилев Л.Н. Этносфера: История людей и история природы. – М., 1993.	2; 2; 10	5/5	Впродовж семестру

		Конопля В.М., Кочкін І.Т. Рятівні розкопки могильника культури карпатських курганів на Івано-Франківщині // МДАПВ. - 1995. - Вип. 6. - С. 139-144.			
Тема 4. Палеоатропологічна характеристика населення Карпатського регіону неолітичної доби. Ранні землеробські племена в Карпатському регіоні. Населення Карпатського регіону неолітичної доби.	Лекція; Семінарське заняття; СР	Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. - Кам'янець-Подільський, 2000. Войнаровський В. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). – Львів - 2014. Давня історія України. – К., 1998. – Т. 2; К., 2000. - Т.3. Дністрянський М., Дністрянська Н. Проблема заселення гірських районів Українських Карпат: суперечності методологічних підходів та інтерпретацій // Вісник Львівського університету. Серія географічна. - 2018. - Вип. 52. - С. 89 -99.	2; 2; 10	5/5	Впродовж семестру
Тема 5. Загальні риси етнокультурних процесів у Карпатському регіоні за доби раннього металу. Етнокультурна ситуація в енеоліті Населення Карпатського регіону бронзового віку за даними археології. Ранні землеробські племена в Карпатському регіоні в епоху міді-бронзи.	Лекція; Семінарське заняття; СР	Балагури Э.А., Крушельницкая Л.И., Конопля В.М. и др. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (неолит, бронза и ранний железный век). – К., 1990. Баран В. Етногенез українського народу (Короткий нарис). – К., 2007. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т.	2; 2; 10	5/5	Впродовж семестру

		Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій. – К., 1992.			
Тема 6. Палеоатропологічна характеристика населення Карпатського регіону в епоху міді.	Лекція; Семінарське заняття; СР	Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття (каменний век) / Грибович Р. Т., Мацкевой Л. Г., Пелешишин Н. А. и др. – К., 1987. Залізник Л.Л. Стародавня історія України. – К., 2012. Клапчук М. М. Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина // Археологія. – 1980. – № 34. – С. 65–75. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій. – К., 1992.	2; 2; 10	5/5	Впродовж семестру
Тема 7. Етнокультурні і етнополітичні процеси в Карпатському регіоні в зоні заселення германців.	Лекція; Семінарське заняття; СР	Залізник Л.Л. Стародавня історія України. – К., 2012. Крушельницька Л. І. Етнокультурний розвиток населення східнокарпатського регіону в добу середньої і пізньої бронзи // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Львів, 1999. – Т. 1. Археологія та антропологія. – С. 124–144. Монгайт А.А. Археологія Західної Європи. Бронзовий и залізний века. – М., 1974. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля	2; 2; 10	5/5	Впродовж семестру

		і Волині в кінці III - на початку II тисячоліття до нашої ери. К., 1974			
Тема 8. Карпато-дунайська прабатьківщина слов'ян як історична гіпотеза.	Лекція; СР	Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К., 1982. – 268 с. Вакуленко Л.В. Українські Карпати в пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). - К., 2010. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. - Кам'янець-Подільський, 2000. Войнаровський В. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). – Львів - 2014. Давня історія України. – К., 1998. – Т. 2; К., 2000. - Т.3. Дністрянський М., Дністрянська Н. Проблема заселення гірських районів Українських Карпат: суперечності методологічних підходів та інтерпретацій // Вісник Львівського університету. Серія географічна. - 2018. - Вип. 52. - С. 89 -99. Етнічна історія давньої України. – К., 2000. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: Археологія та антропологія. - Т. 1. - Львів, 1999.	2; 10	5/5	Впродовж семестру

Тема 9. Етнічні процеси раннього залізного віку на території Карпатського регіону.	Лекція; Семінарське заняття; СР	Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. - Київ, 1984. Конопля В.М., Кочкін І.Т. Рятівні розкопки могильника культури карпатських курганів на Івано-Франківщині // МДАПВ. - 1995. - Вип. 6. - С. 139-144. Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XII ст. – К., 1980.	2; 2; 10	5/5	Впродовж семестру
Тема 10. Етнокультурні процеси наприкінці I тис. до Р.Х. - початку I тис.	Лекція; СР	Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. - Кам'янець-Подільський, 2000. Войнаровський В. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). – Львів - 2014. Давня історія України. – К., 1998. – Т. 2; К., 2000. - Т.3. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій. – К., 1992.	2; 10	5/5	Впродовж семестру
Тема 11. Етнічна історія Карпатського регіону в середині I тисячоліття.	Лекція; СР	Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: Археологія та антропологія. - Т. 1. - Львів, 1999 Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XII ст. – К., 1980.	2; 10	5/5	Впродовж семестру

Тема 12. Етнокультурний розвиток населення Карпатського регіону в додержавний період.	Лекція; СР	Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: Археологія та антропологія. - Т. 1. - Львів, 1999 Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XII ст. – К., 1980. Дністрянський М., Дністрянська Н. Проблема заселення гірських районів Українських Карпат: суперечності методологічних підходів та інтерпретацій // Вісник Львівського університету. Серія географічна. - 2018. - Вип. 52. - С. 89 -99.	2; 10	5/5	Впродовж семестру
Тема 13. Етнічні процеси у Карпатському регіоні раннього середньовіччя.	Лекція; Семінарське заняття; СР	Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XII ст. – К., 1980. Етнічна історія давньої України. – К., 2000. Залізник Л.Л. Стародавня історія України. – К., 2012. Дністрянський М., Дністрянська Н. Проблема заселення гірських районів Українських Карпат: суперечності методологічних підходів та інтерпретацій // Вісник Львівського університету. Серія географічна. - 2018. - Вип. 52. - С. 89 -99.	2; 2; 8	5/5	Впродовж семестру
Тема 14. Ранньосередньовічна концепція походження українського етносу. В.Д.Баран, Л.Л.Залізник	Лекція; СР	Баран В. Етногенез українського народу (Короткий нарис). – К., 2007. Баран В.Д., Баран Я.В.	2; 10	5/5	Впродовж семестру

та ін.		Історичні витоки українського народу. – К., 2005. Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – К., 2002. Залізник Л.Л. Стародавня історія України. – К., 2012. Залізник Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією. – К., 2008. Залізник Л.Л. Походження українського народу. К., 1996. Залізник Л.Л. Походження українців за даними сучасної етнології//Дзеркало тижня. - №24(653) 23 червня 2007р. – С. 22.			
--------	--	--	--	--	--

6. Система оцінювання курсу

Загальна система оцінювання курсу	Поточне оцінювання студентів відбувається за 5-бальною шкалою у випадку усних виступів на семінарських заняттях із подальшим накопиченням балів задля допуску до складання іспиту. Найменшою для допуску може бути кількість балів 25, найбільшою – 50. У такий спосіб оцінюються усі різновиди індивідуальної (лабораторної) та самостійної роботи, яка може також оцінюватися за 10-бальною шкалою, в залежності від рівня складності завдань
Вимоги до письмової роботи	Письмова робота оцінюється за 10-бальною шкалою. До письмових робіт відносяться також будь-які інші види не аудиторної роботи, котрі передбачають написання самостійного авторського твору. У такому випадку вони оцінюються за 5-бальною шкалою
Семінарські заняття	Виступи на семінарських заняттях оцінюються за 5-бальною шкалою. Активна участь на занятті може оцінюватися у один додатковий бал
Умови допуску до підсумкового контролю	Допуск до підсумкового контролю передбачений за умов відсутності жодної заборгованості за лекційні і семінарські заняття та наявності не менше 25 балів, зароблених у різний спосіб під час практичних занять. Заборгованість ліквідується у часі консультативних годин викладача, відповідно до встановленого з ним графіка та форм відпрацювання, які носять індивідуальний для кожного студента характер

7. Політика курсу

Для успішного проходження курсу та складання контрольних заходів необхідним є вивчення навчального матеріалу за кожною темою. Специфіка курсу здебільшого передбачає

оволодіння основним понятійним апаратом у рамках наукового семінару. Кожен студент повинен ознайомитися і дотримуватись Положенню про академічну доброчесність Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Статуту і Правил внутрішнього розпорядку Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Зокрема, для успішного засвоєння навчального матеріалу студент зобов'язаний:

- не запізнюватися на заняття;
 - не пропускати заняття, а в разі хвороби надати довідку;
 - самостійно вивчити матеріал пропущеного заняття;
 - конструктивно підтримувати зворотній зв'язок на всіх заняттях;
 - брати активну участь у навчальному процесі;
 - своєчасно і акуратно виконувати завдання для самостійної роботи;
 - відключити мобільний телефон під час занять;
 - бути терпимим і доброзичливим до однокурсників та викладачів;
- будь-яке копіювання або відтворення результатів чужої праці, якщо тільки робота не має груповий формат, використання завантажених з Інтернету матеріалів кваліфікується як порушення норм і правил академічної доброчесності та передбачає притягнення винного до відповідальності, у порядку, визначеному чинним законодавством та Положенням про академічну доброчесність Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

8. Рекомендована література

- Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век) / Грибович Р. Т., Мацкевой Л. Г., Пелещишин Н. А. и др. – К., 1987.
- Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья : (раннеславянский. и древнерусский периоды). - К., 1990.
- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / відп. ред.: О. П. Черниш. – К., 1982.
- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К., 1982. – 268 с.
- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. - К., 1981.
- Балагури Э.А., Крушельницкая Л.И., Конопля В.М. и др. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (неолит, бронза и ранний железный век). – К., 1990.
- Бандрівський М. С. Поселенські структури Голіградської культури і основні критерії їхнього виділення в контексті проблеми протоурбанізаційних процесів у Верхньому Придністер'ї та Північно-Східних Карпатах в останній чверті II тис. до нар. Хр. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2013. – Вип.17. – С.73–110.
- Бандрівський М., Кобаль Й., Крушельницька Л. та ін. Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. - К., 1993.
- Баран В. Етногенез українського народу (Короткий нарис). – К., 2007.
- Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. – К., 2005.
- Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. – К., 2002.
- Вакуленко Л.В. Українські Карпати в пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). - К., 2010.
- Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. - Кам'янець-Подільський, 2000.
- Войнаровський В. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). – Львів - 2014.
- Геренчук К. І. Ландшафти / К. І. Геренчук // Природа Українських Карпат // [За ред. К. І. Геренчука]. – Львів, 1968.
- Давня історія України. – К., 1997. – т. 1.
- Давня історія України. – К., 1998. – т. 2.
- Давня історія України. – К., 2000. - Т.3.
- Дністрянський М., Дністрянська Н. Проблема заселення гірських районів Українських Карпат: суперечності методологічних підходів та інтерпретацій // Вісник Львівського університету. Серія географічна. - 2018. - Вип. 52. - С. 89 -99.
- Етнічна історія давньої України. – К., 2000.
- Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: Археологія та антропологія. - Т. 1. - Львів,

1999.

Залізняк Л.Л. Походження українського народу. К., 1996.

Залізняк Л.Л. Походження українців за даними сучасної етнології//Дзеркало тижня. - №24(653) 23 червня 2007р. – С. 22.

Залізняк Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією. – К., 2008.

Залізняк Л.Л. Стародавня історія України. – К., 2012.

Калинович Н., Ситник О. Історія заселення Українських Карпат // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. — Л., 2003. — Т. XII: Екологічний збірник. Екологічні проблеми Карпатського регіону. — С. 44-53.

Клапчук М. М. Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина // Археологія. – 1980. – № 34. – С. 65–75.

Конопля В.М., Кочкін І.Т. Рятівні розкопки могильника культури карпатських курганів на Івано-Франківщині // МДАПВ. - 1995. - Вип. 6. - С. 139-144.

Крушельницька Л. І. Етнокультурний розвиток населення східнокарпатського регіону в добу середньої і пізньої бронзи // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Львів, 1999. – Т. 1. Археологія та антропологія. – С. 124–144.

Мацкевой Г. Л. Мезолит запада Украины. К., 1991.

Монгайт А.А. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. – М., 1974.

Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XII ст. – К., 1980.

Ситник О. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. навч. посібник. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012.

Черниш О. П. До питання про час і шляхи найдавнішого заселення Східних Карпат людиною давнього кам'яного віку // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. - Львів, 1992. - Вип. 2. - С. 12—13.

Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій. – К., 1992.

Викладач _____ Солонець І.Ф.